

KULTNE GRAĐEVINE, mjesta gdje se obavljaju obredi štovanja i žrtvovanja bogovima, demonima, diviniziranim prirodnim silama, biljkama i životinjama i građevine povezane s kultom pokojnika. To su hramovi, grobnice, mauzoleji itd.

Razvoj kulturnih građevina može se pratiti od najstarijeg doba ljudske zajednice. Vezan je uz religiozni i grobni kult. Počast bogovima, vladarima i mrtvima obavljala se na određenim mjestima, u pećinama ukrašenim slikama te samostalnim građevinama, koje se od malih svetišta razvijaju u velike hramove, grobnice itd. Prijelaz od prethistorije u historijsko doba ne odigrava se svuda istodobno. Dok je npr. Evropa još bila u životnim okvirima i prethistorijskim formama neolitika, dotle, se u zapadnoj Aziji i na području Egipta razvijaju velike civilizacije. (V. *Arhitektura*, TE 1, str. 332; v. *Građevni kamen*, TE 6, str. 241; v. *Groblje*, TE 6, str. 302; v. *Kompozicija i oblikovanje u arhitekturi*.)

PRETHISTORIJA

Paleolitik. U najstarijoj fazi ljudskog društva, kad je čovjek živio u pećinama i polupećinama, razvila su se magijska i religijska vjerovanja i običaji. Čovjek je vidio duhove prisutne u svim stvarima, živim i neživim, te svoje emocionalno obojene želje prenosio na personificirane duhove, na božicu plodnosti ili Veliku Majku.

Već su najranije ljudske zajednice brižljivo pokapale svoje mrtve, često s hranom i gotovo uvijek u svinutom, zgurenom ili čvrsto stegnuto položaju, a kao grob je služila pećinska jama. Najstarijim grobom smatra se paleolitski nalaz sinantropa u pećini Choukoutien kraj Pekinga. Poznati su pećinski grobovi u mjestima Grimaldi (Italija) i Menton (Francuska).

Mezolitik. Nakon stotina godina, u toku kojih je razvoj bio toliko polagan da su pokoljenja živjela i umirala bez promjena, ljudi su počeli stvarati slikarije i kipove u pećinama. Nema sumnje da je ta pećinska umjetnost bila magijska i religijska. Magija i religija služile su praktičnoj svrsi, lovcu su osiguravale čvrstu ruku i svladavanje straha, pa je život bio preplavljen magijskim i religijskim značenjima. Lovčeva želja za dobrom lovinom bila je aktivna i neposredna, slikarije su im nadahnute realizmom (nalazišta u Španjolskoj: Altamira, Cueva de los Canaldos; u Francuskoj: Les Eyzies, Lascaux, Tuc d'Audoubert).

Neolitik. U nalazištu fosilnih ostataka kod Jerihona, u dolini Jordana, u oazi koja leži oko 330 m ispod morske razine, razvila se tzv. natufienska kultura (prema lokalitetu Natufien), sa svetištem posvećenom vrelu životne snage (←6800), pa se uzima ←7000. godina kao početak potpune neolitske faze (osim naselja kod Jerihona, pronađena su i druga, nešto mlađa i veća naselja: Čatala Hüyük u jugoistočnoj Turskoj, Hirokiti na Cipru). U svetištu Jerihona pronađena su tri lika od nepečene gline s očima od školjki: bradati čovjek, žena i dijete. Taj je nalaz najzanimljivije trojstvo koje se obožavalo prije 6000 godina. U Karatepu (Turska) pronađeno je svetište iz ←4000. god sa dva crno obojena kvadratična oltara. U dolini Eufrata i Tigrisa, osobito oko rubova Perzijskog zaljeva, nastala je obeidska kultura, nazvana po sumerskom nalazištu fosilnog materijala kod Tell el Obeida. Ti su Protusumeri osnovali prvobitno naselje Eridu, u kojem su utemeljili malen hram, što su ga pokoljenja proširivala, da od njega nastane veliki Enkijev hram u prvom kraljevskom gradu Sumerana. Širenje obeidske kulture do ←4000. godine znači kraj neolitika u tom području.

U ranom neolitu pojedinačni grobovi nalaze se među kućama ili izvan sela na malim grobljima. Tako je bilo za vrijeme egipatskih kultura Tasa (kad su upotrebljavani slamnati lijesovi), Badari (kad su preferirani kožnati mrtvački pokrovi) i Amrah, te u Mezopotamiji za vrijeme kulture Samarra i Halaf. Grobovi kulture Yangshao u Kini pokazuju blago savinut kostur okružen vijencem čupova. Najraniji naseljenici kulture Windmill Hill (Britanija) kopali su grobove među nasipima uzdignutih putova svojih logora.

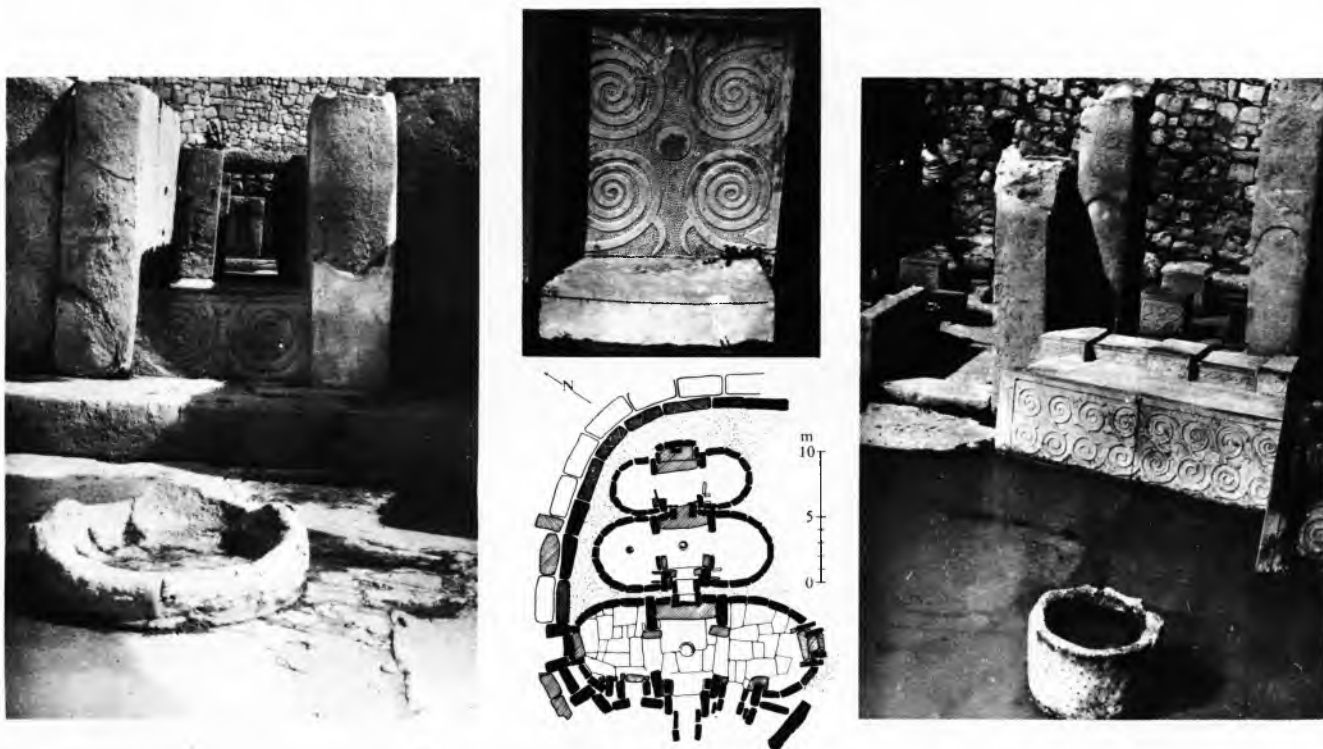
Tasanska kultura u gornjem Egiptu najstarija je do sada poznata neolitska kultura. Od nje se može pratiti razvoj kulture u neprekinutom nizu do početka dinastičkog razdoblja.

Kultura Faiyûm cvala je oko ←4450 godine, otprilike istodobno s kulturama Halaf u Siriji i Karatepe u maloazijskoj Turskoj. To nalazište, kao i u Merimdi (gdje su mrtve pokapali među kolibama, okrenute u čučućem položaju prema izlasku sunca) i El Omari kraj Helwana (gdje su mrtvaci položeni prema zapadu) posjeduje uz tehnički savršeno oruđe, oružje i keramiku. Za tih kultura Donjeg Egipta, u Gornjem su Egiptu tri kulture zamjenjivale jedna drugu (fino obrađeno kremo oruđe i crveno polirana keramika sa širokim crnim rubom): Tasa, Badari i Amrah, od kojih se posljednja može staviti uz gotovo istodobnu obeidsku kulturu u Sumeru i znači završetak neolitskog razdoblja u Egiptu.

Najraniji kultovi *sredozemnog neolita* odvijali su se na Kreti i Siciliji. Krećani su obožavali božicu Majku; u svom usponu ta će kultura postati jedna od najskladnijih što ju je čovječanstvo ikada stvorilo. Nosioci kulture Stentinello na Siciliji po svoj su prilici kolonisti s Malte, gdje su stvorili veličanstvene hramove s jedinstvenim oblicima megalitske kulture i izvanredne kipove kulta božice Majke, karakterističnog za rane poljodjelske narode. Čini se, taj je kult započeo u ←III tisućljeću na Cikladima, egejskim otocima, gdje mramorni idoli (na Amorgosu visoki više od 1,5 m) predstavljaju veliku božicu, majku svega postojećega, rast i plodnost. Poza sugerira svedanu ceremoniju, lik odaje aristokratske manire, gotovo aroganciju unatoč jednostavnoga i apstraktnog prikaza. Neolitski su ljudi držali predmete kulta u kućama i nisu gradili hramove za javne kultove, pa su malteški seljaci izuzetak, a njihovi hramovi i grobnice na Malti pokazuju što su mogle stvoriti neolitske društvene zajednice, pobuđene religioznom idejom. Najljepši primjeri Hagiar Kim, Mnaidra i Hal Tarxien (prema najnovijim istraživanjima pomoću radioaktivnog ugljika 14 to su najstarije postojeće građevine, ←4000 do ←3100, dakle prije egipatskih piramida) imaju u tlocrtu nepravilne kružne komore simetrično povezane u longitudinalnu os. Zidovi su izrađeni od golemih kamenih ploča koje su postavljene izmjenično plošno i bočno, a bočne strše preko plošno postavljenih. Svetišta su kasnije pregrađivana (posljednji put po svoj prilici u ←II tisućljeću), ukrašavana spiralnim ornamentom, točkastim tesanjem i plitkim reljefnim prikazom porvorki ljudi i životinja.

Bez sumnje su po podrijetlu srodne megalitskim spomenicima zemlja oko zapadnog Mediterana i atlantske obale. *Megalitska arhitektura* nalazi se posvuda, od istočnog Mediterana do Orkneyskih i Shetlandskih otoka i do Skandinavije; očito su je širili obalom moreplovci. To je u prvom redu pogrebna arhitektura (kasniji su oblici hramovi na Malti, svetišta u Bretaniji i Britaniji), i ona pokazuje na naprednije ideje o smrti i ponovnom rađanju, te na obrede duhovima predaka. Polukružna vanjska dvorišta, katkad potpun krug pred ulazom u grobnice, služila su održavanju obrednih plesova. Povezane uz poštovanje božice plodnosti (njeni su likovi i simboli prikazani u mnogim područjima), u zemlji izgrađene ili u pećine usječene grobne komore izražavale su povratak mrtvih Majci da bi ih ponovno rodila. Tholosi s Ciklada i Krete u obliku košnice najtipičniji su predstavnici te tradicije, a slične grobnice nalaze se na Siciliji (kružne komore s uskim prilazom, često pokrivenne zemljanom humkom). Građene su po južnoj Španjolskoj i Portugalu, Danskoj, Švedskoj, Škotskoj, u Bretaniji, Welsu, Irskoj (New Grange). Nema veličanstvenijih velikih grobova s prolazom kao što su u središnjoj Irskoj i na zabačenim Orkneyskim otocima (Maeshowe). Drugi istaknut primjer je dugačak uzak grob s paralelnom galerijom u jugozapadnoj Italiji, na otocima Mediterana, uzduž Pireneja i uz obalu Atlantskog oceana.

Prvi naponi konstruktivnog umijeća u velikom mjerilu imaju megalitske karakteristike (grčki μέγας *megas velik* i λίθος *lithos kamen*). Najjednostavniji oblik te arhitekture je *menhir* (kelt-ski *men kamen*, hir *dugačak*). Monumentalni portali od po tri kamena, srodni portalima malteških hramova, nalaze se kod Salisburija (*Stonehenge*) u južnoj Engleskoj. *Dolmen* (kelt-ski *dol stol*, *men kamen*) sastoji se od dva vertikalna kamena bloka ili od više njih. Neki su od njih bili žrtvenici, a neki su ostaci grobova, s kojih je nestao zemni pokrov, što je tvorilo tumul, umjetni konični brežuljak, visok i do 60 m, u koji je dol-

Sl. 1. Svetište u Hal Tarxien (brončano doba. ←4000—←3100). a tlocrt, b velika prostorija, c srednja prostorija, d ukrašeni kamen u prolazu iz srednje u malu prostoriju

men bio učvršćen. U Rusiji su pronađeni *kurgani* (skitski grobovi pod tumulom). U brončano i željezno doba česti su grobovi od kamenih ploča u obliku sanduka, smješteni ispod tumula. Tumuli s jednim ili više grobova česti su u srednjoj Evropi i Maloj Aziji. Tako su pokapani i Iliri, od kojih potječu velike nekropole (Mallstat, Jezerine, Ripač, Glasinac, Nin).

STARI VIJEK

Mezopotamija. U početku je hram jednostavna pravokutna prostorija sa žrtvenikom (Tell Asmara), a kasnije je pred celom predvorje, a u pozadini cele ispred plitke niše nalazi se kulni lik. Hram se nalazio u prostranom dvorištu, okružen nizom prostorija za svećenike i kultne predmete (Ešnuni oko ←2000, Ašur oko ←1100, Khorsabad u ←VIII st. i Babilon u ←VI st.). Često se kulni objekt gradi i na terasi pristupnoj stepeništem (Tell el Obeid oko ←2500). Tipična mezopotamska sakralna arhitektura jesu *zigurati* (nebeska brda), stepeničasti objekti kvadratičnog ili pravokutnog tlocrta, na čijoj se najvišoj terasi nalazila kapela. Zigurati sumerskog podrijetla po svojoj prilici simboliziraju sveto brdo, mjesto kulta u najstarija vremena. Zigurat je postojao u svakom većem gradu, a Etemenanki u Babilonu vjerojatno je biblijski babilonski toranj. Tragovi zigurata nađeni su u Uruku (prva polovica ←III tisućljeća), najbolje je sačuvan u Uru (oko ←2000), a u Khorsabadu pojavljuje se još u ←VIII stoljeću.

Perzija. Iz neolita u Perziji postoje velike nekropole (Susa), s keramikom živih boja i ženskim figuricama, najstarijim prikazima božice Majke (Velike Majke). Za luristansku kulturu (←1300 do ←1000; naziva prema pokrajini Luristan) karakteristične su figure fantastičnih zvijeri. Za Staroperzijskog Carstva (←559 do ←330) kult vatre (uz pojavu prodora zemnog plina) nije zahtijevao monumentalne hramove već reljefno ukrašene žrtvenike na otvorenom. Hramovi u Pasargadi, Perzepolisu i Naksh-i-Rustamu jednostavnih su oblika za rituale svjetla i tame.

Jeruzalem. Salomonov hram počeli su graditi ←968. fenički majstori. Razorili su ga Babilonci ←587, a obnovio ga je Zorobabel ←538. godine. Hram se sastojao od predvorja, svetišta i svetinje nad svetinjama sa zavjetnim končegom. U pozadini i uz duže stranice hrama nalazile su se dvokatne prigradnje, a pred ulazom dva mjedena stupa. Pred ulazom, unutrašnje dvorište služilo je svećenstvu i bilo je okruženo zidinama s trima vratima. Na

njega se nadovezivalo žensko i vanjsko dvorište. Čitava je shema bila tvrđavnog karaktera. Od ←20. do 64. godine gradi se novi Herodov hram, ali je i taj 6 godina kasnije ležao u ruševinama (povorku s opljačkanim obrednim predmetima iz jeruzalemskog hrama prikazuje reljef Titova slavluka u Rimu). Golemo vanjsko dvorište zatvarali su trijemovi (Salomonov i kraljevski), s vratima prema gradu. Unutar vanjskog dvorišta nalazio se, posebno ograđen, posvećen objekt, u kojem se uglavnom ponavljao arhitektonski raspored Zorobabelova hrama. Definitivno je hram porušio rimski car Hadrijan, gradeći na njegovu mjestu rimski hram (136. godine), a dva stoljeća kasnije Helena, majka Konstantina I Velikog, ruši poganski hram, te je do kalifa Omara I (638. godine) mjesto zapušteno; zatim se gradi kao islamska bogomolja i dobiva 691. godine kupolu. Za križarske okupacije (1099—1187) na kupolu je postavljen križ; kasnije arapski sultan Saladin otklanja tragove kršćanstva. Kad su Britanci mandatom zadobili Palestinu otpočeli su rekonstrukcijom, ali ih je omeo drugi svjetski rat. Današnja Crkva na pećini u Jeruzalemu, čini se, ima nesigurnu budućnost.

Egipat. Nakon početnih oblika grobne komore u zemlji i podizanje mastaba, razvija se tipična egipatska kulna građevina, *piramida* Starog Carstva, koja uravnoteženim oblikom i masivnom i čvrstom konstrukcijom utjelovljuje vječni poredak.

Sl. 2. Ostaci zigurata u Uru

Uz statičan ortogonalni sustav egipatski kulturni spomenici očituju i aksijalnost, što je naročito uočljivo na velikim hramovima Novog Carstva. Ortogonalnost i aksijalnost imaju istu svrhu: stvaranje ambijenta vječitog zakona. Kasniji je razvoj označio sustavniju obradu istih osnovnih ideja, a ključ je za njihovo razumijevanje jednostavna i pravilna geografska struktura zemlje. S obje strane duge nilske doline Egipat je izdužena oaza suhe i stabilne klime, što s redovitim poplavama Nila manifestira vječit prirodni poredak. Velike piramide tako su postavljene da formiraju niz umjetnih planina paralelno s Nilom. Od njih vode napisi, okomito na rijeku, do dolinskog hrama za obožavanje i žrtvovanje u čast mrtvoga, koji se tu prihvaća i mumificira. U Tebama hramovi oblikuju sličan niz uzduž planina. Tu nema piramida, već su grobnice usječene u planine. Planiranje i arhitektura su, dakle, iskorišteni da upotpune i naglase prirodnu strukturu zemlje. U dispoziciji golemoga uzdužnog prostora nilske doline i njene kulturne arhitekture simboliziran je vječni red i produljenje života nakon smrti. Grobnice i posmrtni hramovi vječne su kuće. Tlocrt hrama sastoji se od tri dijela: otvorenog kolonadnog dvorišta, hipostilne dvorane i svetišta uzduž vertikalne osi. Prodirući u građevinu, prostori se postupno smanjuju, pod se diže, a strop spušta. U dnu se nalazi svetište kao zatvorena cela na kraju osovine, koja nestaje u lažnim simboličkim vratima, isklesanim u zapadnom zidu. To je prikaz životnog puta, kojemu kraj nije monumentalni prostor, već vječni povratak u početak.

Južno od Kaira postoje impresivni ostaci nekropole Saqqare (kod Memfisa) faraona Djosera (Zosera), posmrtni kompleks III dinastije (←2686 do ←2613), kojeg je gradio prvi poznati graditelj Imhotep. Pravokutna stepenasta piramida visoka je više od 60 m, na sjevernoj strani je Djoserov posmrtni hram i prostorija serdab s njegovom statuom. No u snažnim piramidskim građevinama IV dinastije (←2613 do ←2494) naglo je prekinuta megalitska ideja, te se zapaža potpun prijelaz ortogonalne prostorne konstrukcije u tehniku rezanog i poliranog kamena. U piramidama Gizeha vertikalni i horizontalni smjerovi su ujedinjeni, a naglašena je potpuno razvijena tema Keopsa, Kefrena i Mikerinosa. Keopsova piramida najveća je kamena masa šta ju je ikada podigao čovjek. Imala je osnovicu 230 × 230 m i visinu od 146,6 m. Danas je nešto manja, jer je nestala vanjska visoko polirana obloga, koja je reflektirala Sunčeve zrake. Kefrenova piramida ima osnovicu 215 × 215 m, a visoka je 143,5 m. Na njenu vrhu sačuvan je fragment obloge; pruža živi dojam originalne snage piramide. Mikerinosaova piramida znatno je manja. Kompleks Gizeha karakterizira težnja za čistom i jednostavnom formom. To je kulminacija masivne gradnje.

Tisuću godina prošlo je između gradnje Gizeha i posmrtnog hrama faraonke Hatšepsut (←1494 do ←1472) iz XVIII dinastije u Deir El Bahri. Sustav stupa i grede nadomjestio je megalitsku masu.

Važan međurazvojni stupanj jest posmrtni hram Mentuhotepa I (←2133 do ←1952) iz XI dinastije, te paviljon za procesije

Sezostrisa I (←1971 do ←1930) iz XII dinastije u Karnaku. U posmrtnom Mentuhotepovu hramu piramida je postavljena poput značke unutar hipostilne dvorane, te se uzdiže iznad nje, a jednaka je i tema paviljona Sezostrisa I. Ta piramida posve nestaje u Hatšepsutinu hramu, gdje se pojavljuju serije terasa na površini golemih zapadnih planina. Uska suradnja vladarice i voditelja njenih gradnji Senmuta ostvarila je bitan napredak u razvoju kulturne arhitekture kao sustav simbola. Ortogonalni sustav nije više ucrtan na površini megalitske mase ili iskopan unutar nje, već je realiziran kao otvoreno ponavljanje sustava stup-greda. Posmrtni Hatšepsutin hram nastavlja se na glavnu os velikog Amonova hrama u Karnaku s druge strane Nila, pa je ujedinjen s temom longitudinalnog tla u novoj izražajnoj sintezi.

Razvoj hrama nastavljen je u kasnijim fazama XVIII dinastije, s velikim objektima Ramsesida XIX i XX dinastije. Najbolje je sačuvan hram Ramsesa III (←1192 do ←1160) u Medinet Habuu u Tebama. Nema doduše klasične čvrstoće i preciznosti djela XVIII dinastije, ali je to posljednja velika barokna sinteza. Veliki hramovi Novog Carstva označili su kraj razvoja, a tlocrt im je postao formula, koja se ponavlja do pada egipatske kulture.

Sl. 4. Hram Ramzesa II, Abu Simbel (←1301—←1235)

Sl. 3. Hram faraonke Hatšepsut (←1480)

U čitavoj je egipatskoj povijesti temeljna snaga sunce. Bog sunca Ra ili Aton imao je glavno svetište u Heliopolisu (Sunčevu gradu). Ra je kasnije apsorbiran u bogove stvaranja Atum i Amon. Djeca sunca su zrak (Shu), vlaga (Tefnut), nebo (Nut) i zemlja (Geb). Zemlja je proizvela bogove plodnosti i uskrснуća (Oziris), suše i razaranja (Seta), majčinstva (Izidu) i sestinstva (Nephys), no još je čitav niz bogova upotpunjavao egipatski panteon. Egipćani su bili skloni mitskom redu zbog geografije i sezonskog ritma, jer je zemlja bila ovisna o nilskom plavljenju, što je zahtijevalo stalan zajednički napor i disciplinu stanovništva. S toga se može prije govoriti o ambijentalnom despotizmu nego o socijalnoj hijerarhiji. U drevnom su Egiptu čovjek i priroda jedno, faraon je simbol apsolutnoga i stalnog karaktera totaliteta čovjek-priroda, a ne osobni tiranin. Glavni je zadatak egipatske kulture zaštita toga totaliteta protiv promjena. Promjena je funkcija vremena, pa odatle i potreba interpretacije vremena kao vječnog ritma unutar statičkog poretka. Taj je ritam vidljiv u ortogonalnom prostornom produljivanju koji vodi u svijet poslije smrti, gdje se život ponovno rađa u Ozirisu. Egipćanin je vječno na svom putu, koji simboliziraju veliki kulturni spomenici.

Egej i Kreta. Kibela, osobito poštovana u Lidana, poistovjećena je s božicom Majkom, Prirodom, kojoj su Grci kasnije dali ime Rea, a to je po svoj prilici njeno kretske ime (to je tračka Kotija, egipatska Izida, pa Geja, Demetra, Afrodita, Uranija, Artemida). Njen je kult bio proširen po čitavom starom svijetu. U srodstvu je s muškim božanstvom, koje su Grci kasnije shvatili kao Zeusa, sina Rejina. Božica i bog simbolično su povezani u dvostrukoj sjekiri. Taj se kult održavao u Maloj Aziji u stanovnika Karije. Karijsko je ime za ta božanstva Labrysi (možda odatle potječe termin *labirint* i objašnjava podrijetlo grčke legende o kretskom kralju Minosu). Kao krunište kretskih palača nalaze se simboli dvostruke sjekire, pa je tako palača u Knososu mogla biti prozvana labirintom, a splet zamršenog tlocrta stvorio je pojam labirinta kao neizlaznih hodnika. Kreta nema hramova. Religija Majke-Prirode u znaku je obožavanja božice Majke. Božanstvu se zaklinjalo u pećinama, a u palačama tek u skromnim kulturnim prostorijama, gdje freske prikazuju ritual ženskog skupa. U Lidiji, Likiji i drugim područjima Male Azije sačuvali su se izdubljene grobnice u pećini, katkada s monumentalnim pročeljima u obliku hrama (Darija I u Naksh-i-Rustamu). Za egejski kulturni krug naročito su karakteristične grobnice kružnog tlocrta s kupolom (tolos),

Sl. 5. Atrejeva riznica u Miken (←1300—←1250)

od kojih je najpoznatija Atrejeva riznica u Miken (potkraj ←II tisućljeća) s kupolom, formiranom od kamenih redova. U helenističko vrijeme u Maloj su se Aziji razvile grobnice u obliku edikule na kvadratnom podnožju. Takav je spomenik Nerejida u Ksantosu (krajem ←V stoljeća). Karijska kraljica Artemizija ←351. godine dovršila je monumentalnu grobnicu svog supruga Mauzola *mauzolej* u Halikarnasu, koja se ubrajala u sedam svjetskih čuda, gdje je staroazijska forma tumula ujedinjena s elementima grčkoga stupovnog reda.

Grčka. Grčka sakralna arhitektura posjeduje osmišljenu prostornu funkciju prema okolišnom pejzažu. Interpretirajući karakteristike odnosa čovjeka i njegove okoline, te vojstva prirodnog poretka, Grci su ih personificirali u bogove, pa je svako mjesto sa svojim individualnim značajkama postalo manifestacija određenog božanstva. Tako su mjesta s dominantnom i dramatskom prirodom posvećena ktoničkim božanstvima, Demetri i Heri, a mjesta gdje ljudski intelekt disciplinira opore ktoničke snage posvećena su Apolonu. Postoje mjesta harmoničnih cjelina posvećenih Zeusu, a mjesta, gdje se ljudi skupljaju da formiraju zajednicu (*polis*) posvećena su Ateni. Prije gradnje hramova postavljani su oltari na otvorenom, na mjestima s kojih se mogao obuhvatiti pogledom čitav sveti krajolik. Termin topologija može se u punom smislu primijeniti na grčka svetišta. Određena su prema karakteristikama mjesta (topos), pa ne do-

puštaju geometrijsko grupiranje građevina prema apstraktnom poretku. Temenos (sveto tlo) prostor je unutar širega harmoničnoga prirodnog prostora. Poblizim istraživanjem grčki hramovi pokazuju važne razlike u obliku i izrazu. Jedini zajednički oblik je uzdužna *cela* (stan božanstva). Zajedničko im je također da se pojavljuju kao jasno definirano plastično tijelo. To nisu jednostavne mase, već naglašene strukture, kojima je glavna karakteristika vanjska kolonada ili *pteron* (prema tome su nazivi peripter, dipter, polipter i sl.). Opća je organizacija hrama ortogonalna i tlocrt aksijalan, ali os nije naglašena, a stereometrijska mreža ne posjeduje apstraktnu kristalnu kvalitetu, kao što je to u Egiptu. Hram liči kipu s licem prema jednoj strani, pa je tako u aktivnom odnosu s prirodom. Stupovi *dorskog reda* počivaju snažno na tlu bez baze, a užljebine na njima kao da utjelovljuju mušku snagu mišića. Trokutni zabat (*timpan*) sinteza je horizontalnoga i vertikalnog smjera i naglašen oblik sakralne građevine. *Jonski red* razvio se u golemim hramovima Male Azije, koji ponešto gube plastičnu snagu dorskog stila. Pojavljuju se kao šume stupovlja, a hramovi su pretežno posvećeni Artemidi (Dijani). Nasuprot muskuloznoj snazi dorskog stila, jonski red utjelovljuje žensku gracioznost i ljepotu. Među ostacima Posejdonije (kasnije rimskog Paestuma), grčke kolonije na južnom dijelu zaljeva Salerno u Italiji, postoje tri dobro sačuvana dorska hrama. Prvi od dvaju Herinih hramova (poznat kao bazilika) izgrađen je oko ←550. godine. Vanjski su mu stupovi niski prema širini i duljini građevine, a njihov broj (9 i 18 stupova) stvara više atmosferu guste šume nego plastičnog tijela. Drugi Herin hram (prije poznat kao Posejdonov hram) iz ←450. godine ima manje stupova (6 i 14 stupova), premda je građevina veća. Proporcije izražavaju želju za integracijom i jedinstvom. Hram Atene (oko ←510) ilustrira treću varijantu dorske teme. Čak pokazuje i spajanje karakteristika: jonski stupovi prostila u pročelju cele prvi je poznati primjer spajanja dvaju osnovnih redova.

U *Delfima* je u početku bilo važno svetište Geje, prve boginje zemlje i plodnosti. Obožavana je u jaruzi, u čijoj je dubini živjelo njeno dijete, zmija Piton. Iz jaruge je kuljalo proročko isparivanje, a na rubu je sjedila svećenica Pitija i u transu izricala proročanstva. Sveto je mjesto locirano u sjenovitoj

Sl. 6. Dorski hramovi u Posejdoniji (rimskom Paestumu) u Italiji: Posejdonov hram (lijevo) i bazilika (desno)

pukotini južnog obronka Parnasa, okruženo prijetecim klisurama. Pećine reflektiraju i intenziviraju Sunčev sjaj, tamo se izliva izvor i trese tlo. U toj se veličanstvenoj prirodi razvio Apolonov hram, kojemu su današnji ostaci iz ←350. godine, gdje je već u ←VIII stoljeću postojao drveni hram. Otada su Delfi najpoznatije Apolonovo proročište i svetište.

Atenska akropola strmo raste iz atičke doline, pa formira istaknuto središte širokog prostora, povezanog planinama i otocima. Brežuljak je transformiran u golemu platformu velikih građevina Atene: Mnesiklove nedovršene Propileje (←437. do ←431), hram Atene Nike na bastionu desno od Propileja, na izlasku iz Propileja stajala je 7 m visoka Fidijina Atena Promahos (prvakinja), lijevo Erehtejon (←420. do ←406), desno Partenon

Sl. 7. Atenska akropola. 1 propileje, 2 hram Atene Nike, 3 statua Atene Promahos, 4 Erehtejon, 5 Partenon

(izgradio ←447. do ←438. Iktin). Grčki je pluralizam oslobodio čovjeka iz okvira sveobuhvatnog sustava. Os se nikad ne primjenjuje da stvori građevini dominaciju, niti da prezentira neki opći superiorni red. Izbor individualnih prostornih organizacija nije nikada slučajna, već se odvija unutar granica zajedničkog jezika građevnog tipa i tipa artikulacije.

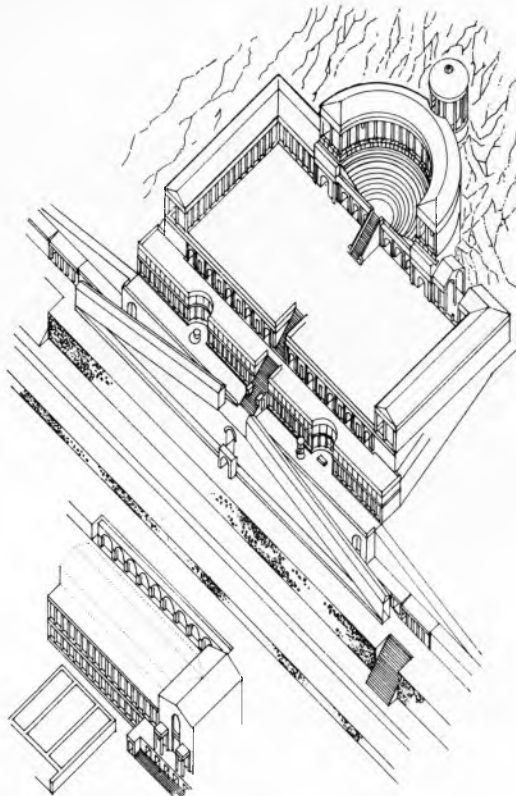
Grobna arhitektura u Grčkoj nije naročito razvijena. Groblja su locirana uz glavne ceste izvan gradskih zidina (Dipilon u Ateni). Ukrašeni su *stelom* (ploča s likom pokojnika, mitološkim prizorom i natpisom — *epitafom*) ili statuom (heronejski lav). Grci su često podizali i *kenotaf*, grobni spomenik pokojniku čije kosti nisu nađene ili koji je poginuo daleko od domovine.

Sl. 8. Etrušćanski hipogej u Cerveteriju (←III st.)

Etrurija. Pronađeni su sarkofazi s likovima pokojnika (tipični su parovi), *hipogei* (podzemne grobnice) kružnog tlocrta s kupolom i hipogei kvadratičnog tlocrta s ravnim stropom poduprtim stupovima, te grobnice formirane od više podzemnih komora. Dekorirani su zidnim slikama životnih prizora i obogaćeni dokumentima etrušćanske materijalne kulture (Cerveteri, Tarquinia, Chiusi i dr.). *Hram* su gradili na povišenoj terasi, na koju se uspinjalo frontalnim stubištem. Ima duboko predvorje sa strmim zabatom, što ga nose široko razmaknuti stupovi. Iza predvorja je trodjelna cela, u skladu s kultom koji je srodna božanstva povezivao u trijadu.

Rim. Rimski je hram drugačije koncepcije nego grčki. Hram Jupitera Kapitolijskoga frontalno je naglašen, s relativno vitkim stupovima, gdje se središnji interkolumnij širi da naglasi uzdužnu os, a ta se uvodi i stepeništem pročelnoga veličanstvenog podija. Posvećena kapitolijskom trojstvu, cela ima proširene zidove, koji uključuju i bočni niz stupova, dakle čitavu širinu podija. Rimski je hram asimilirao elemente grčkog hrama, ali sve više naglašava njihovu upotrebu na nov način. Čest je pseudoperipter (Augustov hram u Puli, Maison carrée u Nîmesu, Hadrijanov mauzolej u Rimu). Premda su preuzeli grčke redove, Rimljanima nije primarna težnja umnožavanje idealnog prototipa. Umjesto da slijedi ideal savršenosti, Rimljanin živi u skladu s božanskim planom, tj. aktivno sudjeluje u historijskim zbivanjima. Shvaćanje historije kao osnovne dimenzije ljudskog postojanja uključuje i novu interpretaciju bogova. Rimski bogovi nisu ni apstrakcija doživljavanja prirodnih sila niti antropomorfno-karaktara, nego agens historijskog procesa. Karakterističan je Janus, koji se ne pojavljuje ni u jednoj drugoj mitologiji, bog svih početaka, svih prolaza i javnih kapija, kroz koje vode ceste. Sa svoja dva lica može simultano promatrati vanjštinu i unutrašnjost. Simbolizira želju osvajanja svijeta, polazeći od osmišljenog središta, Rima. Tipičan je i Mars, bog rata.

Sl. 9. Hram Fortune Primigenije, Praeneste (danas Palestrina), ←80 (rekonstrukcija)

Najvažniji je Jupiter, zaštitnik grada i države. Sva su božanstva više snaga nego ličnost. Ne pripadaju osobitom lokalitetu, nisu ni dio originalne mitologije. Za carskog razdoblja car preuzima funkciju boga. Božanski je autoritet u njegovoj ličnosti, njegova su djela manifestacija božanske ideje, pa mu se grade i hramovi.

Praeneste kraj Rima (sada Palestrina) jedno je od najvažnijih svetišta rimske antike, posvećeno Fortuni Primigeniji (iz doba republike, oko 480. godine, ali je kult Fortune na tom mjestu još stariji). Kružni hram na strmim padinama potiče iz 4. st., a nad njim je kip Fortune s Jupiterom i Junonom u njenom krilu. Starom je hramu dodan polukružni portik s veličanstvenim pogledom u dolinu i udaljeno more. Pristup je svetištu sa dvije strane do neke vrste simetričnih propileja sa stupovnim porticima i fontanama, gdje počinje pristupna rampa koja teče pod pravim kutom prema glavnoj osovini, nalazi se među stijenama i omogućuje kontakt s pejzažom tek kad posjetilac stigne u središte. Pogled u dolinu manifestira značenje i snagu glavne osi. Kontinuitet je osnovno formalno svojstvo svetišta u Palestrini, koje nije komponirano od individualnih plastičnih tijela, kao npr. Delfi, već se sastoji od terasa, kolonada, rampi, stepeništa, što se sve ujedinjuje u integralnu cjelinu. Svaki element postaje ovisni dio dinamičke cjeline, sve raste do konačnog cilja, Fortunina hrama, koji postaje središte čitavog pejzaža. Dok svetište u Palestrini očituje aktivan vanjski prostor, Panteon u Rimu je karakterističan

Sl. 10. Panteon u Rimu (slika P. Panninija 1750)

rimski izraz interijera. Podigao ga Hadrijan (118–128), a posvećen je svim bogovima, što opet pokazuje opći princip, a ne individualnu snagu. Hram se sastoji od dva glavna elementa, kupolaste rotunde i stupovnog portika. U prostor je upisana kugla promjera od 43,20 m, ali kasetiranje potkupolnog plašta nema odnosa sa središtem te kugle, već sa središtem poda i s gledaocem koji tu stoji. Tako je definirana vertikalna os, što slobodno raste prema nebu kroz otvor u zenitu, pa Panteon ujedinjuje nebesku kupolu i uzdužnu os u smišljenu cjelinu.

Elemente *grobne arhitekture* Rimljani su preuzeli od podjarmljenih naroda. Imaju različite oblike nadgrobnih spomenika, nastalih pod grčkim utjecajem (stele), etrurskim (hipogeji, npr. grob Scipiona iz 4. stoljeća na Via Appiji), egipatskim (grobница Kaja Cestija iz 1. stoljeća) i azijskim (mauzoleji kružnog ili kvadratičnog tlocrta, npr. grob Cecilije Metele,

grandiozan Augustov, Hadrijanov (danas Anđeoska tvrđava) u Rimu i Dioklecijanov mauzolej u Splitu itd.). Česti su sarkofazi i grobni spomenici u obliku edikule ili hramića, a postoje i zajednički obiteljski ili kolegijski grobovi, podzemni i nadzemni, u koje su se polagale urne s pepelom (*kolumbariji*).

SREDNJI VIJEK

Rano kršćanstvo. Od kraja II stoljeća pokojnici se pokapaju u *katakombama* (Rim, Napulj, Siracusa, Carigrad i drugdje), u sarkofazima rimskog oblika i u zidnim nišama, koje su zatvorene pločama sa simboličnim likovima i natpisima. Rano-kršćanska *bazilika* i središnji sakralni objekti (krstionica, memorija i martirij) preuzeli su uzdužni i središnji tlocrt iz rimske arhitekture (civilna bazilika, mauzoleji i herooni, kaldarij rimskih terma), ali su zamišljeni kao unutrašnji svijet. Vanjština je neutralna opna kontinuiranih zidova, a unutrašnji zidovi gube svoj materijalni karakter u novom tretmanu površine (sjajna opna mozaika) i rasvjete (donje su zone u tami, a gornji zid kao da emanira božansko svjetlo). Antropomorfní elementi (stupovi) još su prisutni, ali su izgubili težinu i plastičnu snagu. Kršćanski prostor ne proizlazi iz konkretnog ljudskog ambijenta, već simbolizira proces spasenja u hodu bazilikom s progresijom prema fokusu – oltaru. Fokus kršćanskog svijeta nije neko prirodno ili od čovjeka načinjeno mjesto. To je apstraktna točka, gdje se otkriva smisao života. Ideja sudjelovanja u kršćanskoj liturgiji pruža tom fokusu novu snagu zajedništva ljudi. Sljedbenici kršćanstva znaju da se taj fokus ne može postići odmah, da je put dugačak, pa je to arhitektonski konkretizirano uzdužnom osi i hodnim ritmom stupova što vode oltaru, simbolu združenja s Kristom. Tlocrt mnogih ranih crkava težio je kombinaciji uzdužnoga i središnjeg prostora, od kojih je prvi dominirao na Zapadu, a drugi na Istoku. Zapadna ranokršćanska arhitektura uzima kao glavni oblik baziliku, shvaća je kao unutrašnji prostor i zapušta oblikovanje tijela. Istočna arhitektura po tradiciji (Mezopotamija) cijeni oblikovanje masa, pa prihvaća za glavnog nosioca izraza središnji tip, sažetiji i jasnije odrediv kao masa. Dekret tolerancije kršćanstva (Milanski edikt 313. god.) dao je prvu ranokršćansku baziliku sv. Ivana Lateranskoga, kojoj je originalni plan poznat (prema freski u crkvi S. Martino ai Monti u Rimu) unatoč kasnijim pregradnjama. Stara bazilika sv. Petra (324. god.) postala je najutjecajnija crkva izvan Svete Zemlje, u kojoj je Konstantin I Veliki izgradio baziliku Raspeća i Uskrsnuća u Jeruzalemu, a njegova majka Helena baziliku Kristova rođenja u Betlehemu. Stara crkva sv. Petra srušena je za renesanse i može se vidjeti na crtežu T. Alfaranose s početka XVI st. Glavni joj je korpus bio separiran od apside visokim prostorom okomito na glavnu os crkve (*transeptom*). No, tek manji dio ranokršćanskih bazilika posjeduje transept, a postojale su i mnoge varijante oblika, naročito uz istočni završetak (*kancel*), već prema temelju, terenu i specijalnim funkcijama. Nakon prvih Konstantinovih gradnja u Rimu, bazilike se grade u Trieru, Jeruzalemu, Konstantinopolu, kršćanskoj Evroaziji i Africi. Sta Maria Maggiore naj-

Sl. 11. Bazilika Sta Sabina u Rimu

bolje je sačuvana ranokršćanska bazilika Rima, a najoriginalnija je Sta Sabina na Aventinu (422. god.), a slijede je S. Paolo fuori le mura, S. Sebastiano na Via Appiji, S. Lorenzo in Campo Verano, SS. Pietro i Marcellino, ostaci S. Agneze fuori le mura i dr. Od središnjih građevina Rima najbolje je sačuvan iz Konstantinovih vremena mauzolej njegove kćeri Konstancije (345. god.). Revoluciona ideja, da se u središnjoj građevini preuzme prostorna dispozicija bazilike, daje mauzoleju sv. Konstancije osobitu važnost u povijesti kršćanske arhitekture. Sjajna središnja mozaična opna kupa se u svjetlu, dok ambulatorij ostaje u polutami poput sporednih lađa bazilike.

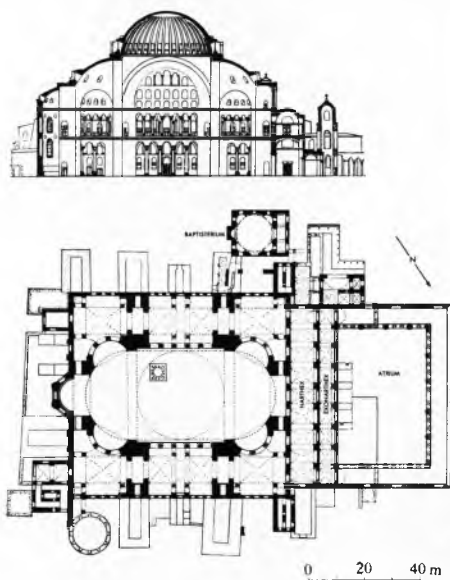
Sl. 12. Mauzolej sv. Konstancije u Rimu (345)

Bizant. Težnja središnjem obliku naročito se očituje u VI st. u Bizantu, gdje se oba prostora, uzdužni i središnji, spajaju. Prvi je primjer crkva sv. Sergija i Bakha (započeta prije 527. godine), pripojena Justinijanovoj rezidenciji. Za vrijeme pobune nazvane Nika (532. god.) stara je bazilika Uzvišene Mudrosti izgorjela, pa car Justinijan I i carica Teodora grade baziliku Aju Sofiju (532—537). Arhitekt je matematičar Antemije iz Trala, a asistirao mu je Izidor iz Mileta. Spajanje bazilikalnoga i

najsvetije mjesto. Antemije je vjerojatno autor i Sv. Apostola (536—550), gdje pet kupolastih jedinica formiraju grčki križ. Crkva je razorena nakon pada Carigrada (1453) ali se njenom kopijom smatra Sv. Marko u Veneciji (830. i 1063) i Ivan Evanđelist u Efezu, što ga je obnovio bizantski car Justinijan I (556. god.). Za Justinijanove rekonkviste Mediterana gradi se u Ravenni San Vitale (526—547), bliznac carigradskog Sergija i Bakha, a na našem terenu Sv. Marija u Puli, Sv. Eufrazije u Poreču (oko 550. godine) i monumentalna križna bazilika u Saloni (547. god.), te u Srbiji kod Lebane sakralni kompleksi Justinijane Prime (Caričin grad). U kasnijoj bizantskoj sakralnoj arhitekturi križna se crkva razvila u standardnu crkvu upisanog križa u kvadrat, gdje su po uglovima dodane male kupolice, a kancel često prate male apside s obje strane. Zbog razaranja na bizantskom teritoriju, najljepši se primjeri tog utjecaja nalaze na Balkanu (srpske i makedonske zadužbine) i u Rusiji.

Doba seobe naroda. Od bogatih grobova barbarskih vođa ističe se Hilderikov u Tournaiu, langobardski grobovi u Castel Trosinu i Noceri Umbri. Postojao je i običaj pokapanja ispod riječnog korita, s privremenim odvajanjem riječnog toka, nakon čega su uklonjeni svjedoci radova, pa je grobu nestao svaki trag. Stari su Slaveni pokapali mrtve pod gomilama (tumulima), u ravnim grobovima (groblicima na redove) ili u grobovima od kamenih ploča (Bijelo Brdo, Vukovar, Biskupija, Mravinci, Kranj, Ptuj, Bled). U sjevernoj Evropi Vikinzi su pokapali mrtve u brodove, koji su služili umjesto lijesa (Oseberg). Kulturni objekti Ostrogota sadrže jake komponente antičke baštine. Langobardi u tu baštinu upliću svoje motive, Vizigoti su gradili male bazilike različitih tipova, a Franci (u razdoblju Karolinga), uz izgradnju sakralnih građevina središnjeg i bazilikalnog tipa, postavljaju sheme samostanskih komuna, obično u ovojnici zidina. Koncipirano šutnjom, poniznošću i askezom, redovništvo je nastalo na Zapadu potkraj IV st. Najveći mu je impuls dao Benedikt iz Nursije (oko 480—547), utemeljitelj benediktinskog reda. Samostani su bili uredni i mirni otoci unutar društva koje se borilo za izlaz iz teške konfuzije.

Starohrvatske kulturne građevine. Došavši u današnju postojbinu, tokom VII i VIII stoljeća, Hrvati žive u kulturnom pogledu prema starim poganskim običajima. Oko 800. godine dolaze pod jaki utjecaj kristijanizacije. Naročito je intenzivno pokršćavanje

Sl. 13. Aja Sofija u Carigradu (532—537)

središnjeg prostora dovodi do rasta zbijene grupe obujma u kupolu, ispod koje se širi jedan od najljepših interijera svijeta. Sjajne plohe i blistave površine razvijaju se u kromatsku zidnu tapiseriju, koja kao da pulzira pod pritiskom unutrašnje prostorne ekspanzije. Kulturni prizori na mozaicima reducirani su na formule, koje jedino na taj način nepismeni vjernik čita. Što je lik u višem arhitektonskom okviru, to je svetiji, a apside je dakako

uz jadransko obalno područje, gdje je od IX do XI stoljeća izgrađeno mnogo sakralnih građevina. Na novom tlu nalaze se mnogobrojne građevine antičke kulture, pa hrvatski graditelji poprimaju i neke uzore, ali primjenjuju konstruktivne (trompe, gurge, kontrafori) i oblikovno-prostorne specifičnosti (bazilikalne i središnje tlocrtne varijante, položaj zvonika u osi građevine, variranje oblika).

Na tlu Hrvatske registrirano je postojanje nekoliko stotina sakralnih građevina izgrađenih između VIII i početka XII stoljeća, ali je samo manji dio ostao očuvan, pa predstavlja dragocjeni dokument kulturne umjetnosti svoga doba. Među najvažnije očuvane ili manje oštećene građevine starohrvatske sakralne arhitekture spadaju: Sv. Križ u Ninu s natpisom župana Godežava, krstionica iz Nina s natpisom kneza Višeslava, Sv. Nikola pokraj Nina, Sv. Dunat i Sv. Krševan na otoku Krku, Sv. Donat i Sv. Lovro u Zadru, Sv. Juraj u Rovanjskoj, Sv. Spas na vrelu Cetine, Sv. Barbara u Trogiru, Sv. Trojica i Sv. Mikula u Splitu, Sv. Petar u Pribiku kraj Omiša, Sv. Petar i Sv. Luka na Prijekom u Dubrovniku, te Bašćanska ploča — pregrada iz crkve sv. Lucije u Jurandvoru s glagoljskim natpisom.

U topološkom smislu postoje najrazličitije varijacije kao što su jednobrodne, dvobrodne i trobrodne bazilike, križni objekti s jednom, tri, četiri, šest i osam apsida.

Potkraj starohrvatskog razdoblja (u toku XI stoljeća) povećava se utjecaj romaničkog stila, pa se stabilizira tip bazilike, što se očitovao u gradnji većih bazilika (Biskupija kod Knina, Biograd na moru, Kaštelansko-solinsko područje).

U sakralnim građevinama iz toga razdoblja postojao je mnogobrojni kameni inventar kao što su ciboriji, pregrade i sjedala. Takvi predmeti bili su obično prekriveni pleternom ornamentikom izrađenom u plitkom reljefu (starohrvatski pleter). Na tim se ukrasima nalaze uklesana mnoga imena hrvatskih župana, knezova i kraljeva.

Sl. 14. Starohrvatska crkva Sv. Dunat kraj Punta na Krku (IX st.)

Srednjovjekovne kulturne građevine Srbije poklapaju se sa stvaranjem i prosperitetom srpske države. Pripadajući krugu istočnog kršćanstva i u bliskom kontaktu s Bizantom, znatno su pod bizantskim utjecajem. Druga je važna komponenta utjecaj romaničkih škola iz Dalmacije, iskustva preromaničkih i romaničkih arhitekata s Jadranske obale, a ne može se mimoći ni arhitektura ranijih razdoblja na području Srbije (npr. kompleks Caričinog grada iz Justinijanovog doba). Crkva sv. Petra u Rasu (početak X st.) manja je građevina središnjeg tipa s kupolom na trompama. Potkraj XII st., s formiranjem države Nemanjića, nastaje na jugozapadnom području Srbije arhitektura raške škole. Taj tip, jednobrodni prostor s kupolom, trodijelnim svetištem i bočnim pregradama, pokazuju već rane građevine iz doba Nemanjića: Sv. Nikola (Kuršumlija, 1100. god.) i Đurđevi Stubovi (Ras, 1170). Klasični primjer raške škole je Nemanjićeva zadužbina Studenica, s naglašenim utjecajem romaničke arhitekture u dekoru. Raška škola dalje se razvija na primjeru Žiže (1210—1220), zadužbine Stevana Prvovjenčanoga. Najviše se približuju romanci Sopoćani (1250), s vanjskim korpusom tipične romaničke bazilike s kupolom i zvonicom ispred crkve. Freske Sopoćana naročito se ističu,

Sl. 15. Crkva manastira Sopoćani (XIII st.)

među ostalim, veoma kvalitetnim freskama raške škole, osobito monumentalnog stila trinaestog stoljeća.

Kosovsko-metohijska škola u XIV stoljeću preuzela je osnovni suvremeni tip Bizanta — petokupolnu crkvu s upisanim križem. Prema tom je tipu izgrađena Bogorodica Ljeviška u Prizrenu (1307). Reprezentativna gradnja ove škole jest Milutinova zadužbina Gračanica (1315). Interijer pokazuje utjecaj stare renesanse. Krajem XIV stoljeća doživljava srpska kulturna arhitektura posljednji procvat u dolini Velike Morave. Crkve moravske škole tlocrtno pokazuju spajanje upisanog križa i trikonhosa, što vuče korijen od manastira na Atosu. Osim kupole, crkve posjeduju nad narteksom viši ili niži toranj. S izvrsno izvedenom teksturom zida i razigranim freskama unutrašnjosti, predstavljaju umjetnički rad zrele i pomalo već umorne civilizacije: Ravanica (1376), Ljubostinja (1377—1378), Resava (1407—1418) i Kalenić (1410—1420).

Srednjovjekovna kulturna arhitektura Makedonije oživljuje u vrijeme djelovanja sv. Klimenta i Nauma u IX stoljeću i za slobodne makedonske države cara Samuila (976—1018). On je

Sl. 16. Bazilika sv. Sofije u Ohridu

podigao baziliku sv. Ahilija na Maloj Prespi i tvrdi grad nad Ohridom. U XI stoljeću gradi se bazilika sv. Sofije u Ohridu (neki dijelovi po svoj prilici postoje iz IX i X st.), trobrodna, nekoć s kupolom. Crkve na upisani križ pojavljuju se čak prije nego u Srbiji (Staro Nagoričane iz druge polovice XI st.). Tipična petokupolna građevina jest crkva sv. Pantelejmona u Nerezinama (1164) kraj Skoplja, poznata po čuvenim freskama (iz vremena dominacije Bizanta na tom terenu i Alekseja Komnena). U XIV stoljeću podignut je egzonarteks sv. Sofije u Ohridu (1313—1314), a potkraj istog stoljeća pojavljuju se trikonhos, kao što je Sv. Andrija na Treski (1389).

Ruska srednjovjekovna kulturna arhitektura srodna je arhitekturi Bizanta. Najstarije su crkve Sv. Sofija u Kijevu (991) i Sv. Sofija u Novgorodu, građene prema postikonoklastičnom tlocrtu bizantskih crkava sa tri ili pet apsida u kvadratičnom liku. Crkva sv. Dimitrija i sv. Djevice u Vladimiru (1165) mješavina su utjecaja iz Armenije, Carigrada i s Balkana. U XI i XII stoljeću već se pojavljuju originalne karakteristike ruskih crkava: obojene lukovičaste kupole, vanjske galerije, natkrivena vanjska stubišta i odijeljeni zvonici. Taj stil gradnje potječe sa sjevera, iz prostranih seljačkih područja bogatih drvetom. Ta se tradicija drvenog tipa toliko ukorijenila da se drveni tip doslovno prenosi u nov medij, kad se zbog trajnosti odabire opeka ili kamen. Potkraj XV stoljeća stigli su u Moskvu talijanski umjetnici i unijeli klasične profilacije. Unutrašnjost je ruskih crkava tamna zbog malih otvora, ali je raskošno ukrašena mozaikom i freskama po strogoj ikonografiji. *Ikonostas* (pregrada pred svetištem) sadrži prikaze svetaca po strogoj hijerarhiji uz rezbariju i pozlatu u sjaju raskošnih svijećnjaka.

Sl. 17. Crkva sv. Sofije u Kijevu, bočno i stražnje pročelje

Islam. Islamske bogomolje su mjesta molitve, a tome služe natkrите dvorane s posebno označenim smjerom prema Meki. Vjernik se u molitvi klanja prema svetom gradu, kojemu smjer pokazuje *mihrab* (niša u zidu). Kraj mihraba je smješten *nimber*, neke vrsti propovijedaonica, do koje se dolazi uskim stepeništem. *Maksura* je posebno ograđena loža predviđena za kalifa. *Minaret*, toranj s kojeg muzejin poziva na molitvu, različito se postavlja u sklopu džamije. Džamija u Meki sastoji se od posvećenog mjesta, okruženoga trijemovima, gdje je u središtu Čabi (Kabi) crnim suknom zastir obožavani crni kamen-meteorit. Dvorište i stupovna dvorana najuobičajenije su kulturne forme ranog islama, a pojavljuju se u potpuno artikuliranoj verziji u Velikoj džamiji u Damasku (706—715), gdje je bilo sjedište kalifa Omejida. Osnovni se elementi mogu vidjeti i u Velikoj džamiji u Cordobi (početak gradnje 785. god.), te u danas napuštenoj Mutawakkilovoj džamiji u Samarru nedaleko od Bagdada (847—852), koja je bila i najveća džamija na svijetu.

Najstarija džamija u Egiptu Amra (643. god.) kasnije je pregrađena. Čuvena je kairska sveučilišna džamija El-Azhar (973. god.) sa sedam lađa i stotinu antiknih stupova, pa Kalau-nova džamija (sultana Qalāwuna, 1287. god.) s grobnicom

Sl. 18. Čaba u Meki

Sl. 19. Džamija mauzolej Qait-beja u Kairu (1470)

Sl. 20. Giralda u Sevilli (1184—1196, vršni katovi 1568), prvobitno minaret danas nestale džamije

Sl. 21. Aladža-džamija u Foči (1551)

utemeljitelja, džamija sultana Hasana (1356. god.), također s grobnicom utemeljitelja i sto metara visokim minaretima. Također su vrijedne džamije sultana Berkuka (1384. god.), El-Muajada (1415. god.) i Kait-Beja (1472. god.). Dvije posljednje smatraju se savršenom arhitekturom saracenskog razdoblja u Egiptu, na kojima se zapaža utjecaj evropske renesanse.

Prvotni i gotovo svi minareti islamskog Zapada jesu kvadratični. Giralda u Sevilli (1195. god.) jedan je od najčeuvenijih. Perzijanci, seldžučki i otomanski Turci preferirali su tanki, cilindrički minaret kakav se nalazi i u Bosni, gdje su Turci izgradili niz kulturnih građevina. Careva džamija u Sarajevu (1457) najstarija je džamija u Bosni (obnovljena je 1847. godine), a slijede je Gazi Husrevbegova (1530) i Ali-pašina (1561) u Sarajevu, Aladža-džamija u Foči (1551), Hadži-Alijina u Počitelju (1563), Ferhabd bega Sokolovića u Banjoj Luci (1583) i tridesetak drugih.

Za islamskog razdoblja u Perziji prevladava tip arapske džamije s velikim kvadratnim dvorištem i monumentalnim ivanima — portalima (Margird, Khorasan, Esfahan). Drugi je tip kupolna džamija s predvorjem, sva u bogatoj kolorističkoj fajansi (Tabriz, Meshed, Esfahan).

Islamski grobovi u zemlji označuju se turbetom, no postoje i grobne džamije u Kairu, Damasku, Bagdadu, Carigradu i drugdje, Timurova grobnica u Samarkandu. Postoje i dva tipa memorijalnih građevina: grobni toranj i grobnica pod kupolom. Grobnicu Taj Mahal (1631. god.) sagradio je šah Jahan za svoju ženu Mumtazi-Mahal s grupom minareta i kupola.

Sl. 22. Mauzolej Taj Mahal Agra, Indija (1630—1648)

Romanika. Bezbrojne romaničke crkve i samostani još uvijek daju karakterističan ton evropskom pejzažu. Najuočljivije svojstvo tih građevina spoj je masivne opne s izrazitom vertikalnošću. Toranj je postao, prvi put u povijesti, oblikovni element primarne važnosti. U početnoj fazi tornjevi su dodavani konvencionalnoj stupovnoj bazilici, dok su za vrijeme zrele romanike potpuno integrirani u građevinu. Crkva manastira St. Riquier (poslije 790. god.) stupovna je bazilika, s transeptom i izrazitim *vestverkom* (nadsvodenim vestibulom s kapelom, galerijama na tribini i stubišnim tornjevima) pred glavnim lađom. Križište i vestverk okrunjeni su vitkim tornjevima, koji su flankirani manjim kružnim tornjićima stepeništa, dok su tri ulaza u atrij okrunjena kvadratičnim tornjevima. Tako je uzdužni organizam penetriran vertikalnim elementima. Takva se struktura ponavlja i varira u velikim njemačkim crkvama St. Michael u Hildesheimu (1001. god.), katedrali Mainza, Speyera (početak gradnje 1029. godine) i Wormsa. Razvoj romaničkog tlocrta kulminirao je u trećoj crkvi velikog benediktinskog samostana u Clunyju u južnoj Burgundiji (1088. god.). Bazirana na striktno modularnom

Sl. 23. Katedrala sv. Petra u Wormsu (1181—1250)

sustavu, manifestira sve veću težnju oblikovnoj integraciji. Tako se ranokršćanska bazilika, inkorporacijom zvonika i diferencijacijom tlocrta, razvila u artikuliran, modularan organizam, od razbijanja kontinuiteta unutrašnjih kolonada uvođenjem stupaca iz razdoblja Karolinga (St. Salvator, Werden, 809. god.), sa prvim stupnjem prema medijskom sustavu traveja, do Speyera, Jumiègesa (1037. god.) i St. Étiennea u Caenu (1067. god.). Katedrala u Speyeru svojom duljinom od 132 m premašuje katedralu sv. Petra u Rimu. U toj su crkvi možda najjasnije manifestirane osnovne ideje romaničke sakralne arhitekture.

Sl. 24. Ranoromanička katedrala u gradu Santiago de Compostela (1073) s kasnijim baroknim pročeljem (1738—1747)

Sl. 25. Romanička katedrala s krstionicom u Pisi (1063—1118)

Talijani su odbacili oblikovnu integraciju zrele romaničke sakralne arhitekture, prihvaćajući ranokršćansku optičku dematerijalizaciju zida i za vanjštinu, pa je crkva postala aktivan faktor okoliša, jezgra diferenciranog urbanog ambijenta.

Od ranosrednjovjekovnog običaja pokapanja kršćana oko grobova mučenika nastao je običaj pokapanja u crkvama (u kriptama i ispod oltarskih menza) i oko njih. Važniji grobovi nalaze se u crkvama, gdje ploča od kamena, metala ili terakote pokriva grobnu raku u ravnini crkvenog poda. S vremenom se reljef ploče izdiže iznad razine tla, a ploča je smještena na postolje, iz čega se razvila *tumba*, po obliku slična antičkom sarkofagu, ali tijelo ne počiva u njemu već u kripti ispod spomenika. U nas su poznati metalni (sv. Šimuna u Zadru) i kameni sarkofazi (Ivana Ravenjanina iz VIII stoljeća i splitskog nadbiskupa Lovre, XI stoljeće, u splitskoj krstionici). Istu namjenu imaju i neki srednjovjekovni *stećci* u Bosni i Hercegovini.

Gotika. Katedrala je postala vodeća tema, a njena je osnovna funkcija da ilustrira i rastumači smišljenu organizaciju srednjovjekovnog svijeta. Ona se razvila u francuskoj historijskoj pokrajini Ile-de-France u vremenskom razdoblju od 100 godina. Romanički organizam transformiran je radikalnom interpretacijom zidova i svodova, te su i tornjevi apsorbirani općim vertikalizmom, koji karakterizira čitavu građevinu. Raščlanjena struktura skeleta, sastavljena od stupaca s dostupcima, lebde-

ćih upornjaka, rebara i sfernih ploha, te nova interpretacija smisla svjetlosti realiziraju kulturnu kompoziciju fascinantne unutrašnjosti kontinuiranoga tekućeg prostora. Proces je započeo u Chartresu (1194. god.), kulminirao u novoj lađi St. Denisa (1231) P. de Montreuaux i u ekspanzivnom vertikalizmu Amiensa (1220. godina). Stupovi obavijeni snopovima polustupića,

tzv. služavnici, još su prisutni u Notre-Dame u Parizu (1180), posvemašnja integracija stila i majstorija proporcija ostvarena je u katedrali u Reimsu (1211. godina, graditelj J. d'Orbais i drugi), artikulacija interijera je najočitija u katedrali u Strasbourgu (1277), a specifične su katedrale u Le Mansu, Laonu, Bourgesu, Beauvaisu i drugdje.

Sl. 26. Gotička katedrala u Reimsu, Francuska (1211)

Sl. 28. Gotička katedrala u Salisburyju, Engleska (1220—1265)

Sl. 27. Gotička katedrala u Amiensu, Francuska (1220—1228)

Sl. 29. Gotička katedrala u Exeteru, Engleska (1280—1369)

Za englesku gotiku karakterističan je dekorativni zastor frontalne fasade (Salisbury, 1220) i gubitak strukturalne logike koja se nalazi u Francuskoj. Potkraj razdoblja podignuto je nekoliko građevina koje su istinski gotičke i engleske poput kapele King's College u Cambridgeu (1446—1515. god.).

Sl. 30. Kapela King's College u Cambridgeu, Engleska (1446—1515)

Za Njemačku je karakterističan jedinstveni toranj u zapadnom pročelju (katedrala u Ulmu, 1392) i dvoranske crkve (Hallenkirchen) gdje su sporedne lađe uske i visoke poput glavne, pa se pričinjaju kao luminozna folija šireg broda. Kasnogotička sakralna arhitektura srednje Evrope maksimalno naglašava od-

Sl. 31. Gotička katedrala u Kölnu, Njemačka (1243—1417)

nos svjetla i strukture i pokazuje posljednje manifestacije u veličanstvenim dvoranskim crkvama Annaberga (1515) i Mosta (Brüx, 1518).

Milanski Duomo najgotičkija je talijanska katedrala (građena 1386—1809). U njenoj gradnji u početku sudjelovali su i graditelji iz srednje Evrope. No, unatoč bogatim dekorativnim elementima, u unutrašnjem prostoru (raspon stupova i zdepasti šiljat luk vezan sponama) taj objekt odaje više klasičnu smirenost nego gotičku dramu.

Grobna ploča, koja je u crkvi izašla iz razine tla, podržavana je stupovima, životinjskim likovima (papinski grobovi u Sv. Petru u Rimu, grobovi u Sta Maria dei Frari u Veneciji, u Westminsterskoj opatiji u Londonu), a simbolički sarkofag često nosi kip pokojnika u ležećem stavu (grobovi kraljeva u opatiji St. Denis); razvio se i poseban tip epitafa, ugrađen u zid crkve, klaustura ili samostana, da označi grob.

NOVI VIJEK

Renesansa. Crkva je još uvijek vodeći tip građevine, ali se njen oblik adaptirao matematički organiziranom svijetu, kojim upravlja autokratski vladar. Već u Brunelleschijevu (1377—1446) prvom većem djelu, tzv. Staroj sakristiji u crkvi San Lorenzo

Sl. 32. Renesansna crkva S. Lorenzo u Firenci (P. Brunelleschi, 1421—1460)

u Firenci uvode se (1421—1428) antropomorfni klasični članci, elementarni geometrijski odnosi i naglašava se prostorna centralizacija, s vjerom u harmoniju i savršenstvo apsolutnih vrednota, te interesom za perspektivu kao sredstvo opisivanja prostora.

Ideju dodavanja dominantnoga središnjeg prostora uzdužnom brodu sugerira firentinska katedrala, gdje je veliku kupolu izveo Brunelleschi 1420. godine. Njegov Santo Spirito (1436) majstorsko je djelo geometrijskog planiranja i modularnog sustava. Albertijevo (L. B. Alberti, 1404—1472) nedovršeno pročelje za crkvu S. Francesco u Riminiju (1450) inspirirano je trijumfalnim lukom, a originalno pročelje S. Sebastiana u Mantovi (1460) kasnorimskim pročeljem hrama. S bazilikom S. Andrea u Mantovi (1470) Alberti je revolucionirao već tisuću godina postojeći tradicionalni crkveni prostor uvođenjem postranih kapela umjesto sporednih crkvenih lađa. U Sta Maria Novella u Firenci (1456) uveo je pročelje volute da pažljivo riješi prijelaz između nižega i višeg dijela građevine. D. Bramante (1444—1514) s izgradnjom Tempietta u dvorištu do crkve S. Pietro in Montorio (1502) postavio je kanon visoke renesanse. U svojoj verziji Sv. Petra konkretizira harmoničan i jedinstven prizor svijeta. Kasnije (1546) u tu građevinu Michelangelo unosi atmosferu sumnji, konflikta i tragedije, kao odraz dezintegracije svjetskog poretka u XVI stoljeću. Renesansna božanska savršenost nalazi se u prirodi. Prirodna je ljepota shvaćena kao izraz božanske istine, a ljudskoj je kreativnosti dana važnost, koja se približava kreativnoj snazi boga. Čovjek se doživljavao kao uomo univer-

sale, a apoteoze i uzašašća velike su teme renesansne ikonografije. U tom je smislu i bitna adaptacija trijumfalnog luka na crkve (Alberti).

Raskošne grobne spomenike izrađuju najistaknutiji graditelji i kipari (Donatello, Varrocchio, I. Duknović, J. Sansovino i drugi). Michelangelo koncipira grandioznu grobnicu pape Julija II u Sv. Petru (nedovršena se danas nalazi u S. Pietro in Vincoli u Rimu), te Lorenza i Giuliana de Medici (Capela Medicea u crkvi S. Lorenzo u Firenci). U Francuskoj se nastavlja tradicija grobne umjetnosti u brojnim remek-djelima (npr. grobovi bretonskih vojvoda u Nantesu i burgundskih u Dijonu).

Manirizam. Michelangelova transformacija plana Sv. Petra odaje da je prostorna koncepcija kulturnih građevina cinquecenta podlegla promjenama: zadržava se doduše prostorni kontinuitet, ali nastupa dinamička igra kontrastnih elemenata tamo gdje je prije postojalo statičko pribrajanje relativno nezavisnih savršenih jedinica. Napetosti i konflikti manirističke artikulacije evidentni su u pročeljima crkava, gdje se pojačava plastičan intenzitet prema sredini pročelja, da se naglasi važnost uzdužne osi. Osobiti je primjer Palladijev Il Redentore (1576) u Veneciji. Centralizirani tlocrt ne zadovoljava više liturgijske potrebe, pa se nakon koncila u Trentu (1563) odbacuje kao poganski oblik.

Barok. Nastaje duboka transformacija u crkvenoj arhitekturi, crkva više nije statički simbol kozmičke harmonije, već mjesto gdje se odigrava drama spasenja. Vrijeme reformacije i protureformacije bilo je ovisno o propovijedima i vizuelnoj slici uvjeravanja. Vignolin Il Gesù u Rimu (1568) zadovoljio je novi ideal kongregacijske crkve, koja će omogućiti mnoštvu ljudi da sudjeluje u liturgijskim funkcijama. Crkva Il Gesù

dominira kupola. U rasvjetljavanju interijera odbačeno je izjednačenje svjetla renesanse i obnovljen ranokršćanski kontrast između tamnih zona i velikih prozora urezanih u nižem dijelu bačvastog svoda. Pročelje (1573—1575) Giacomina della Porte primjer je snažnog naglašavanja plastičnog intenziteta prema njegovu središnjem dijelu. Il Gesù pokazuje osnovne težnje barokne crkvene gradnje, pa su iz nje proizašle mnoge isusovačke crkve širom Evrope. Koncil u Trentu težio je da prilagodi katoličku vjeru svakodnevnim potrebama. U slijedećim su stoljećima isusovci propagirali emocionalnu, popularnu i antiintelektualnu vrstu religije, koja se vizuelno manifestirala prožetošću krajolika religioznim elementima kao što su raspeća, kapele i svetišta. Hodočašća su opet postala aktualna, a samostani su ponovno zadovolili određenu kulturnu važnost. Razlog takvoj propagandi jest činjenica da katolička crkva nije više bila jedini sustav smisla za zapadnjaka. Crkva je ostala samo jedan od mnogih religijskih, političkih i filozofskih sustava.

Sl. 34. Unutrašnjost crkve sv. Petra u Rimu

Sl. 33. Unutrašnjost crkve Il Gesù u Rimu (Vignola, 1568) (slika iz 1639: pogled s ulice — kad bi se maknula fasada)

pruža aktivno novo tumačenje tradicionalnim motivima: putu spasenja i nebeskom svodu. Uzdužni tlocrt teži prostornoj integraciji, nema sporednih lađa, kapele prate glavnu proširenu lađu. Pokret u dubinu naglašen je jakim vijencem i udvostručenim pilastrima. Dok kancel posjeduje dubinu zbog široke apside, transept je kratak i bez vlastite prostorne vrijednosti. Crkvom

Najsajniji barokni trg bez sumnje je Trg sv. Petra u Rimu (1675—77) G. L. Berninija, velikog majstora barokne nago-varajuće umjetnosti. Glavni ovalni prostor stvara ekspanziju uzduž poprečne osi. Težnja kontakta s vanjskim svijetom izražena je transparentnošću kolonade. Poruke zrače čitavom svijetu. Obelisk je važno čvorište, u kojem se vežu svi pravci na uzdužnu os, što vodi cilju. Tema se opetuje unutar crkve, gdje pokret nalazi finalnu motivaciju u vertikalnoj osi kupole. Trg sv. Petra je superiorni primjer prostorne kompozicije vrijedan funkcije središta katoličkog svijeta.

Sl. 35. Trg i crkva sv. Petra u Rimu

Sl. 36. Barokna crkva S. Ivo alla Sapienza u Rimu (dolje) i njezina kupola (gore) (F. Borromini, 1641)

Ključni korak prostornoj integraciji barokne crkve učinio je F. Borromini (1599—1667), čiji su prostori nedjeljivi totalitet (S. Carlo alle Quattro fontane u Rimu, 1635—36; S. Ivo alla Sapienza u kompleksu starog rimskog sveučilišta, 1641). Djela Guarina Guarinija (1624—1683) kojih je naročiti primjer S. Lorenzo u Torinu (1668), gdje je središnji tlocrt razvijen oko oktogonalnog prostora kojemu su stranice svinute konveksno prema unutra, bitna su za kasniji barok srednje Evrope.

Guarinijev je sljedbenik K. I. Dientzenhofer (1689—1751), koji je izgradio mnoge pulsirajuće crkve u Češkoj. Također je Guarini inspirirao i D. Zimmermanna za hodočasničku crkvu u Wiesu (1746). Rastvaranje pratipa klasične tradicije pripremiло je i put preuzimanju motiva iz drugih stilova, pa je tako Karlskirche u Beču (1716) J. B. Fischera von Erlacha sinteza rimskog sjaja, gotičkog vertikalizma i barokne sveobuhvatnosti. Razvoj baroknih crkava kulminirao je u velikim svetišlima i samostanskim crkvama srednje Evrope u XVIII stoljeću. Tu su ujedinjene sve osnovne teme kršćanske crkve u konačnu veličanstvenu sintezu. Klimaks predstavlja crkva Vierzeñheiligen (južna SR Njemačka, 1744) B. Neumanna (1687—1753). Ta hodočasnička crkva, prekrasnog položaja na rijeci Majni, posjeduje čudesan interijer u obliku latinskog križa, s impresivnim tornjevima blizancima u pročelju, koji spajaju baroknu retoriku i srednjovjekovni vertikalizam. Vierzeñheiligen ujedinjuje sve velike teme kršćanske arhitekture: sadrži dominantni centar-fokus, longitudinalan put, križište, te najuvjerljiviju interpretaciju kršćanskog simbolizma svjetlosti i prostornog širenja. Crkva je posuda božanske svjetlosti.

Sl. 37. Barokna hodočasnička crkva Vierzeñheiligen kraj Bamberga (B. Neumann, 1744)

Velika dvostruka rotunda usred uzdužne osi postala je glavna tema posljednjih velikih crkava srednjoevropskog baroka. Nalazi se u Zimmermannovu projektu Ottobeurena (1732), Dientzenhoferovoj Kutnoj Hori (1735), katedrali P. Thumba u St. Gallenu (1756), crkvi u Rottu na rijeci Inn (1759) J. M. Fischera. U tim je djelima vanjština prilično zanemarena, indicirajući povratak interijeru, a to je kraj baroknog razvoja s težnjom odbacivanja retorike.

U baroku prevladava oblik epitafa i monumentalnih grobnica (grob pape Urbana VIII u Rimu od G. L. Berninija; grob kardinala Richelieua u crkvi Sorbonne u Parizu). U nas su to grobne kapele Draškovića, Patačića i Ratkaya iz početka XVIII stoljeća u crkvi sv. Marije u Lepoglavi.

Prosvjetiteljstvo, devetnaesto i dvadeseto stoljeće. U drugoj polovici XVIII stoljeća zabranjeno je pokapanje u crkvama, pa nastaju uz gradove velika groblja sa svim vrstama grobnih spomenika, od jednostavnog križa ili ploče s natpisom, bistama, likovima i alegorijskim grupama do mauzoleja (obitelji de Piennes u Vrbovcu, rad V. Kovačića i H. Ehrlicha; obitelji Račić u Cavtatu, rad I. Meštrovića; obitelji Petrinović u Supetru na Braču, rad T. Rosandića), kapelica i arkadnih trijemova. Postoje i posebne vrste grobnih spomenika kao kenotaf, pa kosturnica, građevina na groblju ili bojnou polju

Sl. 38. Spomenik Neznamom junaku na Avali (I. Meštrović, 1934—38)

za smještaj kostiju pronađenih prigodom kopanja novih grobova i grobova vojnika poginulih u ratu. Postoje i posebna vojnička groblja: Waterloo, Belfort, Douaumont kod Verduna, Monte Grappa, Solun, Bitolj. Od Napoleonova doba uvriježen je običaj podizanja spomenika neznamom junaku (Arc de Triomphe u Parizu, Cenotaph u Londonu, Vittoriano u Rimu, spomenik Neznamom junaku na Avali). Nakon prvoga i drugoga svjetskog rata podignuti su brojni nadgrobni i memorijalni spomenici u mnogima zemljama (mnogo je spomenika žrtvama fašizma podignuto u Jugoslaviji). Također se sve više podižu krematoriji, zgrade za spaljivanje, pohranjivanje pepela i kult mrtvih.

Sl. 39. Neogotička crkva Votivkirche u Beču (1853—79)

Industrijskom i socijalnom revolucijom crkva gubi važnost i vodeću ulogu. Kroz XIX stoljeće preuzimaju njenu ulogu muzej, spomenik, kazalište, izložbena dvorana, tvornica. To pokazuje na novi oblik života, temeljen na novom egzistencijalnom smislu. U spomeniku je konkretiziran smisao doživljaja vječnosti, a muzej je građen kao crkva estetike, u kojoj su skupljena djela ljudi, te je manifestacija nove vrste umjetničkog panteizma. Prema urbanističkom i izvedbenom planu C. N. Ledoux (1774) za prvi idealni grad industrijske ere (za državne solane Arc-et-Senans, u pokrajini Franche Comté) izgrađeno je samo svetište posvećeno općoj Étre suprême, što je tipična ideja za revolucionarnu eru. Bouléeov kenotaf za Newtona (1784), gdje je sarkofag okružen kuglom koja predstavlja čitav svijet, tipičan je arhitektonski projekt potkraj XVIII stoljeća. Eklektika XIX stoljeća pokušala je organizirati posuđene oblike pomoću akademskih pravila kompozicije, pa nastaje konfuzija stilova. Rijetke crkve izgrađene u tom razdoblju jesu gotičke. Pravi je simbolizam ustupio pred umjetnom igrom historijskih klišeja. Funkcionalističko traženje bitnoga osjetilo se zatim u svim područjima ljudske aktivnosti, s rezultatom internacionalnog stila kao prijelaznog stupnja modernog pokreta između dva rata. S povećanim razumijevanjem principa slobodnog simbolizma mogle su i najosobitije forme prošlosti postati dio pluralizma arhitektonskih konstrukcija, koje su se razvile poslije drugog svjetskog rata, jer je obnovljen problem prostornog identiteta (genius loci). Izgradnjom dominikanskog samostana La Tourette kod Lyona (1956—1959), Le Corbusier je uspio stvoriti istinsku modernu monumentalnost zgrade, koja svojom plasičnom prezentacijom simbolizira karakter društva koje ga gradi. To se isto može reći za L. Kahnovu sinagogu Hurva u Jeruzalemu (1965). I drugi moderni arhitekti rade na kulturnim i građevinama koje služe ceremonijalu i društvenim sastancima. Veliki je izuzetak Le Corbusierova kapela Notre-Dame de Ronchamp (dovršena 1955. god.), koja znači obnovu istinski religijske arhitekture. Od posljednjih baroknih crkava prije dva stoljeća nije izgrađena važnija crkva, pa Ronchamp postaje simptom obnove interesa u traženju egzistencijalnog smisla.

Sl. 40. Crkva Notre-Dame de Ronchamp, Francuska (Le Corbusier, 1955)

Lokacija na vrhu brijega je od pamtivijeka bila mjesto molitve, u harmoničnom je odnosu s okolišem, a Le Corbusier je kao polaznu točku uzeo četiri horizonta. Vanjski oltar za hodočasnike naznačuje međusobni odnos mjesta i okoliša. Sve proskribirane forme pristalice modernog pokreta opet su se pojavile: plastična masa, rupa u zidu, izražajne krivulje i unutrašnjost poput pećine. Ronchamp dokazuje da se pratip kulturnih vrednota može spojiti s modernom idejom slobodnog prostora. Pokazuje povratak historijskim kvalitetama u novom i dubljem smislu te daje novu dimenziju modernoj arhitekturi. To je misaono središte, gdje čovjek može doživjeti povratak svojemu podrijetlu. Unutar teških zidova kao da je sakrivena ta tajna.

Nova crkvena arhitektura nastoji se prilagoditi tekovinama moderne arhitekture.

IZVANEVROPSKE KULTURE

Indija. Hinduističke, budističke i jainističke kultne građevine osobito su važne ne samo u supkontinentalnoj Indiji već i zbog svojeg utjecaja na jugoistočnu Aziju i Indoneziju. Najraniji su sačuvani spomenici iz $\leftarrow$ III st. Oni možda odražavaju još ranije oblike, izgrađene od manje trajnog materijala. Zapravo, budistička memorija (*stupa*) odražava mnogo ranije oblike sepulkralnih tumula. Ta gomila s budističkim relikvijima, fokus hodočašća, shematski prikazuje svemir; kvadratična ili kružna baza predstavlja zemlju, a ispupčena kalota iznad toga nebo. Obje su zone probodene središnjom motkom, osi svemira.

Sl. 41. Stupa br. 1 u Sanchiju, Indija ($\leftarrow$ I st.)

Stupa je odijeljena od profanog svijeta ovojnicom palisade, s dverima (*torana*) na četiri strane svijeta, koje također odražavaju ranije drvene oblike. Velika stupa u Sanchiju započeta je u $\leftarrow$ III st. a dovršena je na prijelazu u našu eru. Dok je stupa izvanjski doživljaj, *chaitya* (dvorana, čvorni objekt budističkih samostana) doživljaj je unutrašnjosti. Urezana je poput pećine u stijeni. U zaobljenoj niši pačetvorinastog interijera stoji mala stupa. Dvoranu obrubljuje ambulatorij, odijeljen od

Sl. 42. Budistički hram u Borobuduru na Javi (VIII—IX st.)

glavnog prostora gusto poredanim, masivnim i raskošno izrezbarenim stupovima. Pročelje je pokriveno reljefima, kojima je sadržaj, poput torana stupe, bogati repertoar budističke ikonografije. Potkovast luk nad sugeriranim oblikom portika karakterističan je element i jedini izvor svjetla za unutrašnjost *chaitya*. Stupovni portal uočljiv je element slobodno stojećih budističkih hramova. Indijska budistička arhitektura postigla je vrhunac u početku IX stoljeća, ali to nije spomenik na indijskom tlu, već u Borobuduru na Javi. Poput trodimenzionalne mandale, budističke kozmologijske sheme, toranj hrama u Borobuduru s kvadratičnom bazom (stranica baze oko 120 m) raste oko 35 m u visinu. Nad zakopanom bazom s reljefima podzemnog svijeta podignute su četiri zemaljske terase s temom, koja osvjetljuje ideju progresivnog očišćenja, a nad njima su tri kružne nebeske terase sa 72 zvonolike stupe s meditirajućim Budom (72 je broj velikog ciklusa, jer svake 72. godine nastaje promjena od 1° u ekvinociju). U zenitu je najviši Buda ispod kamenog zvona završne stupe.

Sl. 43. Unutrašnjost indijskog hrama Dilwarra na Mount Abu, Rajastan (1032)

Monumentalni oblik hinduskih hramova razvijao se polagano. Očuvani primjeri postoje iz klasičnog Gupta-razdoblja (IV—VI st.), a postignut je najviši razvoj u XI i XII stoljeću. Svetišta rastu nad presjekom dviju glavnih osi, koje teku prema stranama svijeta. Karakterističan je oblik tornja (*sikhare*), kojemu četiri stranice postupno konvergiraju do lukovičastog završetka, a pod njim je stupovna dvorana (*mandapa*) i portal. Postoje znatne kronološke i regionalne razlike.

Kambodža za cvata Khmera (XII i XIII st.). Najvažniji su spomenici u khmerskoj metropoli Angkor-Tomu ili nedaleko od nje. Najveći od svih khmerskih hramova, Angkor-Vat, izgradio

Sl. 44. Khmersko svetište Angkor-Vat u Kambodži (XII st.)

je vladar Suryavarman II. Djeluje poput stepenaste piramide, okrunjene sa 9 tornjeva. To su tri koncentrične terase, kojima su galerije, u smislu ritualnog ophoda, pokrivene reljefima iz indijske ikonografije.

Ceylon je dulje od Indije očuvao živu budističku tradiciju. Već iz prve faze cvata (← III—I st.), kad je metropola drevna Anuradhapura, dagobe (cejlonske stupe) Thuparama i Ruanveli imaju dimenzije najvećih egipatskih piramida. Iz druge faze cvata (XI—XIII st.) postoje važni spomenici novog središta Pollonaruve. To su hramovi i vihare (samostani) tzv. Velikog kvadrata, koji pripadaju najljepšim arhitektonskim primjerima čitavoga indijskog svijeta: Hata-da-ge, Wata-da-ge, Thuparama, Nissanka Malla Mandapaya, Sat Mahal Pasada.

Sijam i Burma. Sijam posjeduje ruševine specifičnih stupa (prašeda). To su spomenici koji su čuvali pepeo svetih budista i vladara. Burma posjeduje svoju varijantu stupe, koja je u donjem dijelu stepenasta piramida s kupolama prstenaste baze i sa šiljatim završetkom, te ima karakteristična četiri stubišta na stranama svijeta. Monumentalan je primjer Mingalazedi iz XIII st.

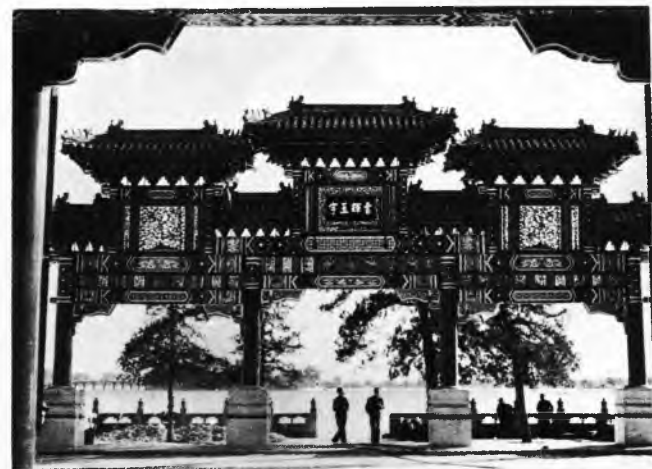
Kina. Kao i ostala kineska arhitektura, kineske su kultne građevine izrasle iz drvenih konstrukcija, pa rijetko imaju monumentalna pročelja ili dvorane, a drvo i crijev ustupaju mjesto kamenu jedino u gradnji pagoda i pailua. Kineski je hram klasičan primjer ljepote proporcija drvenih skeletnih konstrukcija, bilo da je izgrađen na tlocrtu izdužene pačetvorine ili kruga. Najprije se izgrađuje krov kao tipični element, pa on određuje položaj stupova. Bitno je da se krovne grede postave neposredno u ležaj, a ne posredstvom kapitela, koji i ne postoji. Ipak su i tu kineski arhitekti shvatili da je potrebno istaknuti da stup nosi gredu, a kako kapiteli nisu postojali, razvio se na njihovu mjestu sustav višebojne dekoracije. Impresivna snaga kineskog sustava skeletnih drvenih konstrukcija hramova proizlazi iz jasnoće i očite razlike između funkcionalnih dijelova kompozicije i onih koji služe samo za zatvaranje prostora. Naprotiv, pagoda je izgrađena od kamena ili opeke, višekatna je i podiže se nad kvadratičnim ili poligonalnim tlocrtom. Pojavila se u Kini u IV st., odakle je prešla u Japan u VII st. Izvor oblika pagode nije jasan, po svoj prilici to je naglašeni

Sl. 45. Molitvena dvorana samostana Wat Bovornives u Bangkoku s pozlaćenim Budom iz XIII st.

Sl. 46. Ansambl Nebeskog hrama u Pekingu: Nebeski oltar — najsvetija kineska vjerska građevina (kružna mramorna terasa na tri nivoa s okruglim i kvadratnim zidom), carsko uzvišeno prijestolje (mali hram) i na kraju Nebeski hram na terasi s tri nivoa (s trostrukim krovom) (1420)

Sl. 47. Pailu (spomen-vrata) na jezeru Ku-ming kraj Ljetnog dvorca u Pekingu (XII st.)

element u grupi budističkih hramova srednje Azije, a vjerojatno im je značenje povezano i s indijskim stupama.

Pailu je neke vrsti slavluk koji označuje granicu kineskog temenosa, a izgrađen od drveta ili kamena u imitaciji drvene konstrukcije.

Kineski vladarski grobovi (npr. dinastije Ming u Pekingu) imaju oblik tumula s masivnim kamenim likovima životinja ili kimera kao stražom pred ulazima.

Japan. Grobni nasipi vladajuće klase (najveći je vladar Nintoku, umro 425. godine) iz 300. do 600. godine, imaju kvadratičnu osnovicu sa stranicom do 540 m, a visoki su do 30 m, najraniji su modeli svetišta japanske šinto religije. To su svetišta jednostavnog pačetvorinastog tlocrta, s karakterističnim preklopima drvenih krovnih greda u sljemenu, a tipičan im je element tzv. torii, dveri bez vrata, simbol svetog mjesta. Uvođenjem budizma i izgradnjom budističkih hramova pojavljuje se kineski utjecaj, no čim se vjera japanizirala, kineska kičenost i jake boje ustupaju mjesto japanskoj jednostavnosti. Najljepši primjer iz najranijeg vremena budizma je Hōryū-ji hram u Nari sa samostanskim kompleksom iz 607. god. Najveća drvena građevina svijeta je Daibutsu, dvorana velikog Bude Tōdai-ji hrama iz 751. (nakon brojnih razaranja danas su restaurirane samo dvije trećine).

Tibet. Čorten je specifični tibetanski oblik stupe. Ima gomo-ljastu kupolu nad više stepenastih baza, naglašenu vitkim do-

Sl. 48. Pagoda Hōryū-ji u Nari (690)

Sl. 49. Glavna građevina hrama Byōdō-in u Uji, jugoistočno od Kyota (1053)

Sl. 50. Dvorana Velikog Bude Tōdai-ji u Nari

datkom (harmika, motka, kišobran). Stupa u Gyangtseu podignuta je nad poligonalnim zdanjem s pet ophodnih terasa, zanimljive je sličnosti s Borobuduirom na Javi. Originalni tibetanski tip su tvrđavni samostani (Potala u Lhasi), sa sve užim prozorskim otvorima što su više, da se vizuelno potencira stremljenje uvis.

Indonezija posjeduje megalitski sloj ispod budističkog i islamskog, što pokazuje da megalitski kult postoji prije hinduske kolonizacije, neovisan o južnoj Indiji, a s mnogo sličnosti s megalitima Evrope. Kultne terase u brdima Jave doduše su islamizirane, ali se u Baduni i Kendangu sačuvala stara religija obožavanja predaka (u Artja-Damasu tri popločene terase s menhirom u vrhu kao sjedištem najvišeg duha i s grobovima predaka). U Kosali se odvijaju godišnje ceremonije totoma, tu je pet terasa i stela na kamenim krugovima, te koliba za žrtvovanje. Latak Sibedug ima 11 terasa i stepenastu piramidu. Na istočnoj Javi postoji svetište ugrađeno u aktivno vulkansko područje, golemo stepenište vodi do široke terase, zatim kraće do najviše terase, a odatle ozidano stepenište do žrtvenika i menhira. Na Sumatri i Niasu megalitski kult može se naročito usporediti s evropskim, a karakteristično je da spomenici ne leže na strani upada hinduske kolonizacije, već na zapadnoj strani otoka.

Pretkolumbovska Amerika. Sunčeva piramida Tonatiuh najstariji je i najveći hram u obliku piramide grada Teotihuacana (stana bogova). Predstavlja osnovne elemente kulturnog tipa

Sl. 51. Sunčeva piramida u Teotihuacanu, Meksiko (I st.)

meksičke civilizacije: kuću boga nad stepenastom bazom i pristupnim monumentalnim stepeništem. Hram boga Quetzalcoatl (Pernate zmije) predstavlja oblogu zemlje kamenim rešetkama. Nosioci najviše kulture na tlu obiju Amerika, *Maye*, podizali su hramove na terasama i do 55 m visine. Najstarija piramida u Uaxactunu, iz IV stoljeća, iako je malih dimenzija, ima već karakteristike kasnijih piramida: baza kvadratnog tlocrta stepenasto se diže, presječena stepeništima sa četiri strane svijeta, do krune hrama dugoga i vitkog završetka. Grupacija hramova, piramida i stela u Uaxactunu služila je i kao astronomski opservatorij. Vrijedni su kulturni spomenici gradova Copana, Tikala i naročito Palenque (vrhunac gradnje u VI stoljeću), gdje je pronađeno stepenište što vodi u duboku kriptu ispod čitave piramide s bogatim grobnim nalazima. Kultura Maya opada u X stoljeću ali je naslijeđuju *Toleci* na Yucatanu, a osobito u Chichen-Itzi, središnjem mjestu hodočašća iz najudaljenijih krajeva, s najzanimljivijim hramom Ratnika. Tenochtitlan, otočna metropola *Azteka* naslijedila je tolečku Tulu i leži spaljena ispod modernog grada Meksika.

Inke. Najveći spomenik grada Tiahuanaco u visokim Andama jest Acapana, prirodni humak obložen golemim pravokutnim kamenim blokovima. Poput piramida srednje Amerike, na vrh vode stepeništa sa četiri strane svijeta, a na najvišoj su terasi tragovi nestale građevine. U širem području Tiahuanaca

Sl. 52. Stela klasične kulture Maya (782. god.), Copan, Honduras

Sl. 53. Toltečki hram (Castillo) u Chichen Itzi, Yucatan (XI—XIII st.)

postoje grobnice, tzv. *chulpe*, građevine poput tornja, proširenog na gornjem dijelu, kvadratičnog ili kružnog tlocrta. Na području kasnije obalne države Chimu (1300—1400), s glavnim gradom Chancan, postoji nalaz kulture Mochica (700—800) s piramidom Sunca, najvišom i najvećom strukturom staroperuanske obale, izgrađenom od čerpića, s piramidom mjeseca i još četiri manje piramide. Na južnijem dijelu obale vjersko je središte Pachacamac s hramom na stepenastoj piramidi, koji je prema predaji bio iznutra sav obložen zlatom. Južnije od Pachacamaca, na poluotoku Paracas, razvila je kultura Chavin (400. god.) grobove kaverne izdubene do 6 m u padinama bregova, s bogatim (osobito tekstilnim) nalazima na mumificiranim leševima. U kasnijoj fazi, hramovi grada Cuzca samo su povećane kuće koje nisu građene na terasama. U Machu Picchu, graničnom gradu Inka u visokim Andama, postojali su također hramovi, sveto kamenje, tronovi bogova, sunčane ure i svete pećine.

LIT.: C. Ricci, *Romanesque architecture in Italy*. Brentano, New York 1925. — H. Wölfflin, *Principles of art history*. Holt, New York 1932. — G. T. Rivoira, *Lombardic architecture*. Clarendon Press, Oxford 1933. — C. L. Woolley, *The development of sumerian art*. Faber & Faber, London 1935. — M. Jantzen, *Über den gotischen Kirchenraum*. Freiburg 1937. — J. C. Burckhardt, *The civilization of the renaissance in Italy*. Phaidon, London 1950. — H. E. Read, *Art and society*. Faber & Faber, London 1950. — E. Panofsky, *Gothic architecture and scholasticism*. Archabbey press, Latrobe Pa 1951. — S. Giedion, *A decade of new architecture*. Girsberger,

Zürich 1951. — H. Wölfflin, *Classic art*. Phaidon, London 1953. — D. H. Wilber, *Architecture of islamic Iran*. Princeton University Press, 1953. — D. S. Robertson, *A handbook of greek and roman architecture*. Cambridge University Press, 1954. — E. Panofsky, *Meaning in the visual arts*. Anchor Books, Garden City N. Y. 1955. — K. Lange, M. Hirmer, *Egypt*. Phaidon, London 1956. — O. G. Simson, *The gothic catedral*. Pantheon Books, New York 1956. — S. K. Lothrop, W. E. Foshag, J. Mahler, *Precolumbian art*. Phaidon, London 1957. — H. R. Hitchcock, *Architecture: nineteenth and twentieth centuries*. Penguin Books, Baltimore 1958. — R. Wittkower, *Art and architecture in Italy, 1600—1750*. Penguin Books, Baltimore 1958. — W. F. Volbach, M. Mirmer, *Frühchristliche Kunst*. Mirmer, München 1958. — E. B. Smith, *Architectural symbolism of imperial Rome and the middle ages*. Princeton 1959. — M. Viličić, *Umjetnost pretkonkvistadorske Amerike*. Tehnička knjiga, Zagreb 1955. — K. J. Conant, *Carolingian and romanesque architecture*. Harmondsworth, Baltimore 1959. — G. Kubler, M. Soria, *Baroque art and architecture in Spain and Latin America*. Penguin Books, Baltimore 1959. — D. T. Rice, *The art of Byzantium*. Abrams, New York 1959. — E. Panofsky, *Renaissance and renaissances in western art*. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1960. — N. Pevsner, *An outline of european architecture*. Penguin Books, Baltimore 1960. — P. Frankl, *The gothic*. Princeton University Press 1960. — R. Wittkower, *Architectural principles in the age of humanism*. Tiranti, London 1962. — P. Frankl, *Gothic architecture*. Harmondsworth, Baltimore 1962. — S. Gvozdanović, M. Viličić, *Povijest arhitekture III. Sveučilište, Zagreb 1965*. — R. Krauthamer, *Early Christian and Byzantin architecture*. Harmondsworth, Baltimore 1965. — A. U. Pope, *Persian architecture*. Georg Braziller Inc., New York 1965. — J. Hawkes, *Historija čovječanstva I, Prehistorija*. Naprijed, Zagreb 1966. — A. Grabar, *The beginnings of christian art*. Thames & Hudson, London 1967. — M. Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*. Pfullingen 1967. — V. Vilets, *Umjetnost Kine*. Narodna knjiga, Beograd 1974. — N. Schultz, *The meaning in western architecture*. Praeger Publ. Inc., London 1975.

S. Sekulić-Gvozdanović